
ПРОГЛАС

Издание на Филологическия факултет
при Великотърновския университет “Св. св. Кирил и Методий”

кн. 1, 2006 (год. XV), ISSN 0861-7902

Кирил КАБАКЧИЕВ

СМЪЯБЪ ИЛИ СМЄЯБЪ, ПЯТЄРЪ ИЛИ ОТЬЦЪ? (Константин Костенечки – лингвист или екзегет?)

In der vorliegenden Arbeit werden zwei etymologische Studien aus dem “Skazanie von Constantin von Costenec” interpretiert, die aus heutiger linguistischer Sicht nicht überzeugend wirken. Die Entfernung der Thesen des mittelalterlichen Schriftstellers vom altbulgarischen Zustand der Sprache und überhaupt von der Philologie stellen unter Zweifel den grammatischen Charakter des Traktats. Dies ruft auch den Zweifel hervor, dass im Werk bis zu einem gewissen Grade die sprachlich-orthographische Reform von Euthymius wiedergegeben ist. Die Etymologien im “Skazanie” werden durch die Idee geklärt, dass Costenec exegetisches und nicht grammatisches Ziel verfolgte. Der mittelalterliche Künstler zielte auf eine Erklärung der Thora und nicht die Einführung und Regelung von grammatischen und orthographischen Thesen.

Сказанието на Константин Костенечки има съществено значение за книжовния живот от Късното средновековие, тъй като в него са налице редица правила за употребата на изрази, букви и знаци. Именно трактатът става основа да се говори за прокарана езиково-правописна реформа от Патриарх Евтимий¹. Не може да се отгине фактът, че в съчинението съществуват немалко противоречия, които не позволяват да се гледа положително на възможността, че става въпрос наистина за присъствие на граматични правила. Това обстоятелство съвременните медиевисти обясняват с мисълта, че трактатът не е бил по същността си граматично съчинение, не представлявал правописен речник, но

средновековният читател е можел да си изгради определени граматични познания и филологическа култура². Последните изследвания на Сканието в същото направление не са единни. За А.-М. Тотоманова по отношение на сричката книжовникът е имал необходимите знания и “великолепен лингвистичен слух”³, но според Р. Станков при своите лингвистични занимания Константин Костенечки се ръководи от всичко друго, но не и от езикови принципи⁴. С други думи, дори и да е имал лингвистични познания, те не са използвани за съставяне на наръчник със съответните правила. Защо тогава са въведени дадените граматични и правописни предписания? Задачата на предлаганите страници е да се опитаме да дадем отговор на този въпрос, като използваме само два момента от трактата, свързани с посочените в заглавието думи. Трябва да се подчертае, че в съчинението са налице и други случаи на непоследователност, които не сме в състояние да представим и интерпретираме тук поради ограниченото място.

Във връзка със семантичната диференциация, предложена в трактата, между първите две форми (*смѣкъкъ* и *смѣкъкъ*) би следвало да се направи едно отклонение и да се види какво е схващането на Константин Костенечки за ѣ и неговия правопис, тъй като въпросните форми засягат и този проблем.

Отдавна е изтъкнато, че Константин Костенечки не различава звук от буква, което донякъде поставя под съмнение правописните му правила. Това е от една страна. От друга, съществуват податки, че са налице и определени знания, които говорят за внимателни филологически наблюдения и за “великолепен лингвистичен слух”. Такова противоречиво отношение забелязваме при постановките за ятовата гласна. В пространната десета глава се казва, че “ѣ също така е изгубен. И не толкова заради гласежа ѣ, ами защото не се намира на мястото си и не се придържа към своите думи” (32)⁵. Костенечки е убеден, че “без тази едничка буква всичко ще се изврати, както се поквариха божествените писания, когато това ѣ бе преместено. И за какво би било нужно неговото изобретяване, ако не за да бъде отделено от ѣ и ѣ, и ако не отличавахе други думи” (32–33). От цитираните думи е важно, че с неспазването на буквата са се извратили *божествените писания*, т.е. става дума за определени библейски текстове. На още едно място е изтъкнато, че употребата на буквата е във връзка с божествените писания: “Защото чак дотам е дошло закоравялото зло, та във всички божествени писания не се знае нито една дума според тази буква” (33). Важно е, че като

причина за изгубването Костенечки вижда и гласежа на съответния звук, който е несвойствен за сърбите. За действителния гласеж на ятовата гласна средновековният книжовник дава примери от турски – *кѣнь*, гръцки – *крѣсь* и влашки – *кѣ*, което говори наистина за внимателни филологически наблюдения. В края на десета глава разликата между *ѣ* и *ѣ* се илюстрира с двете форми на второ лично местоимение съответно за дат. пад. ед.ч. и винит. пад. ед. ч. – *тѣвѣ даше* и *тѣке више* (126). От казаното дотук можем да си направим извода за правилно от граматична гледна точка виждане по въпроса за ятовата гласна и за диференциацията между двата звука “ят” и “е”, както и за отразяващите ги букви в различни падежни форми. В същото време в трийсет и шеста глава откриваме съвсем различно, неиздържано отношение към *ѣ*, когато Константин Костенечки обръща внимание на двете причастни форми *смѣавъ* и *смеавъ*, които функционират като глаголи. Според него втората следвало да се пише не с *ѣ*, а с *ѣ*, тъй като тя изразявала действието “присмех”, а първата била със значението “дръзна” и е синонимична на *дръзноуѣ*.

Ето и съответния текст: *зриже и сѣ. смѣавъ и пакы, смеавъ, смеавъ, смеавсе ѡцѣ хамъ. смѣавъ, си ѣ дръзноуѣ*⁶. По повод на двете причастни форми В. Ягич пише: “Константинъ дѣлаеть разлицу между «смѣавъ» и «смеавъ»; одно он производить отъ глагола «смѣти» (через *ѣ*), другое от «смѣтися» (через *ѣ*). Это такой же произволь...”⁷. Х. Голдблат пропуска този момент⁸. Доколкото можем да разберем от цитирания откъс, Костенечки не толкова посочва коя форма от кой глагол произлиза, а какво ще стане, ако втората се напише с *ѣ* – необосновано заместване на едното значение с другото и смисълът ще се различава коренно. Заключение то произтича от въведения илюстративен израз – *смеавсе ѡцѣ хам*, който означава “Хам се присмя ня баща си”. В противен случай (ако се напише *смѣавъ ѡцѣ хам*) моментът на присмиване ще бъде заменен с дръзване (*дръзноуѣ*) и ще се окаже, че Хам е дръзнал срещу баща си. Костенечки не обръща никакво внимание на факта, че формата с *ѣ* в разглеждания израз е възвратна и не би се получила пълна омонимия, ако се напише с *ѣ*, а оттам и невъзможно е да се получи объркване на значенията. Както се вижда, Костенечки не подхожда съвсем коректно, което не е изолирано явление в трактата. Той ни говори за диференциацията между *смѣавъ* и *смеавъ*, тъй като несъмнено за сръбските книжовници те са били омоними (такава омонимия има и в сѣвр.

български език между глаголите *смея* и *смея се*), но извън контекст. В илюстративния пример обаче въвежда възвратната *смиахсе*. Макар и непълна, за него омонимията е крайно нежелана и той търси диференциация между съвпадналите форми. Разграничаването според книжовника може да се постигне с това, че втората форма трябва да се пише с *ѣ*. Прави ли е Костенечки с тази си препоръка и има ли основания за предлагания правопис на причастните форми.

Изхождайки от старобългарските глаголи *смиати* *сѣ* “смея се” и *смиѣти* “смея, дръзна”, представените от него форми на мин. деят. прич. би следвало да имат вида *смиахсе* и *смиѣхъ*. Очевидно за “граматика” причастията не са във връзка с инфинитивните,⁹ а със сегашните основи (срвн. *смиѣхъ* *сѣ* и *смиѣхъ*). С други думи, той не се интересува как са се образували миналите деятелни причастия в старобългарския език и че между представените причастни форми според старобългарската норма не би следвало да имаме омонимия. Не се споменава нищо за слабия голям ер от втората форма, който отдавна е изпаднал в българския език, и това също е спомогнало за нежеланата от Костенечки омонимия, смятана от него, че не е вследствие изпадане на ера и развоя на ятовата гласна в “е”, а вследствие непознаване различията между нея и гласна “ѣ”. Иначе казано, не се осъзнават истинските причини за получената се омонимия или дори и да се осъзнават – те са без значение, което недвусмислено показва незаинтересованост или незадоволителни граматични познания в исторически план. За нашия радетел за чистота на божествените писания омонимията е дело на невежи книжовници, които не знаят кога да пишат *ѣ*, а не на естественото фонетично развитие – изпадането на слабия ер и промяна в гласежа на ятовата гласна. Този пример говори не само за незнание на историческото развитие на двете форми по отношение на ятовата гласна, но и за незнание във връзка с ера, за който очевидно книжовникът не е имал съвсем ясна представа за състоянието му в един отминал период. Но това съвсем не му е попречило да предлага “правила” за употреба. Подробно на противоречията между “правилата” във връзка с еровете и тяхното спазване се спира Р. Станков. Той прави констатацията, че или се спазват правилата, но се нарушава традицията, или пък не се спазват и правилата, и традицията в ръкописа¹⁰. Трябва да се подчертае, че за Костенечки големият ер, от една страна, е “завършителна буква” и неговата роля е “да отделя думите, за да не се сливат със следващите ги” (34). От друга, като буква “ѣ е излишно, защото няма зад себе си никакво начало, нито нещо

подобно на другите. Затова и не стои в началото на името си, макар да се пише... и както ще покажем по-нататък, с него само завършват някои думи...” (28). От цитираното следва, че за “граматика” ни в действителност не са съществували или не съществуват думи, които в корена си имат ъ като вѣнѣ, дѣно, дѣва, дѣшти, сѣнѣмѣ и др. И макар излишен, големият ер хем се е пишел, хем с него с а м о з а в ѣ р ш в а л и н ѣ к о и д у м и. Едва ли би могло такава постановка да се приеме за граматично издържана и да се схваща като формулирано правило, което някой книжовник е в състояние да спазва. В ръкописа срещаме както правилно изписани форми с голям ер (пѣтѣцаникѣ, сѣвѣтъ, вѣзмогѣше, вѣзможно), така и неправилно като грѣкъ, грѣчьскѣми, дрѣжавнѣи, дрѣзновленіе, прѣкопрѣстоликоу и пр. Ако допуснем, че това е правопис на преписвача на единствения препис на Сказанието, то как ли ги е изписвал, ако не с голям ер, самият Костенечки. Възможността е с малък ер, тъй като изрично е казано, че двата ера са антистиха и са се бъркали при употребата си. Твърде вероятно е да ги е бъркал и самият Костенечки, за което говори споменатото за големия ер. Без всякакво съмнение в конкретния случай той не е знаел, че в смѣкѣ (сѣмѣти, сѣмѣж) би следвало според традицията, ако тя се спазва, да има знак за голям ер и така с неговото ново въвеждане ще се избегне омонимията (смѣкѣ и сѣмѣкѣ). Но за автора на Сказанието големият ер е незначителен и се отнася до завършването само на някои думи. Ето защо Евтимиевият последовател настоява за писане на ѣ на мястото на ѣ във формата със значение “смея се”. Макар че за правописа на буквата ѣ Костенечки толкова много обръща внимание и като че ли на пръв поглед има необходимите познания за звученето на гласната и за правилната ѝ употреба, от разглежданите две причастни форми се оказва, че това изобщо не е така. Умишлено или не, без каквото и да било коментар, Константин не спазва старобългарския правопис. Безспорно той не е наясно с традицията и по отношение на еровите гласни. Любопитно е каква ли ще да е била позицията на Патриарх Евтимий по въпроса и дали Костенечки е следвал него при даденото “разяснение” за избягване на омонимията. Приведеният пример от Сказанието е достатъчен, за да проявим скептицизъм, че от Евтимий Търновски е била прокарана някаква езиково-правописна реформа, която е почивала на твърдо установени и филологически издържани правила и която е имала за цел връщане към езика на Кирил и Методий. Филологическите разсъждения на Костенечки стават още по-объркани и безсмислени, когато потърсим

за тях опора в библейския прототекст¹¹ на алюзията, с която се представя семантичната разлика между *смаквѣ* и *смаквѣ*. Името Хам говори, че имаме работа с алюзивен откъс. В Библията четем: “И Хам, баща на Ханаана, видя голотата на баща си и излезе, та обади на двамата си братя” – Бит. 9:22. Както се вижда, в съответния текст липсват каквито и да са податки било за проява на присмех, било за някакво дръзване, т.е. в текста на книга Битие не присъстват нито едната, нито другата причастна форма или пък глаголи със значения “смея се” и “дръзна”, за да се очаква някакво смесване и объркване на семантиката им¹². Защо тогава е въведен този момент с Хам като нагледен пример, когато реално не съответства на библейския текст. Трудно е да се допусне, че представените слова за Хам присъстват случайно, без каквато и да било връзка с контекста. Текстовият отрязък от Сказанието обаче категорично говори не за правописно правило, свързано с *ѣ*, от евентуалната правописна реформа, а за разясняване смисъла на откъс от книга Битие. Какво се има предвид?

Описаната в Библията конкретна ситуация очевидно е изисквала съответното уточняване чрез тълкуване – какво всъщност е направил Хам, когато е видял голотата на Ной. Дали той се е присмял на баща си, или е дръзнал срещу него. В какъв смисъл е дръзнал срещу баща си Хам. Библейският контекст не внася никаква яснота по въпроса, а напротив – “Като отрезвя Ной от виното си и узна що бе сторил над него по-малкият му син” (9:24). Ясно е, че съвсем не се разбира какво е сторил над (на) Ной¹³ по-малкият му син, т.е. Хам, и защо е последвало бащиното проклетие¹⁴. И тъй като в Петокнижието е казано “Голотата на баща си и голотата на майка си не откривай” (Лев. 18:7, 20:11), би могло да се схване от невежите, които не познават задълбочено библейския текст, или пък да се представи тенденциозно от противниците на божествените писания, че самият Хам е дръзнал да открие голотата на баща си или нещо друго, което е с противоестествена сексуална насоченост... Присъствието на тази изключително лаконична и тънко прокарана екзегеза, която обяснява, че според книга Битие Хам се е присмял, а не е посмял на баща си, едва ли би имала някакво друго обяснение, поне за мене. Едно е безспорно – в никакъв случай не става дума за логично мотивиране и обосноваване на правописни правила. Още по-малко пък тези правила да са следвали традицията, правописа на първите преводачи на божествените писания, каквото впечатление се явява на пръв поглед от трактата и каквато особеност се търси в

Евтимиевата езиково-правописна реформа. Препоръката на Костенечки за начина, по който следва да се избегне омонимията, и разясняването на семантичните различия между двете форми според съответния библейски контекст абсолютно опровергават подобно мнение. В противен случай ще трябва да се приеме, че книжовникът е невежа, който не само че не знае причините за омонимията и как да се избегне тя въз основа на старобългарския език, без да се влиза в противоречие с постановката ꙗ да стои на мястото си, но и не знае дадения библейски текст. Без колебание може да се каже, че Костенечки не се е интересувал от чисто езикови въпроси, чието решаване да бъде съобразено с езика на първопревода, а от неясни, двусмислени моменти в библейска книга Битие, които наред с частичната омонимия вероятно са били използвани от противниците на божествените писания за дискредитиране на библейския текст. Ето защо Костенечки се е нагърбил да представи на читателя в подходящ вид недостатъчно разбираем, поради което и даващ възможност за превратно тълкуване, библейски откъс. Омонимията, чиято роля е очевидно пресилена¹⁵, тъй като тя е частична и недостатъчно исторически обоснована (развоят на ꙗ и ъ), е само повод за своеобразно лапидарно тълкуване на неясния библейски текст. Базирайки се на библейския контекст, можем да предполагаме, че за Костенечки Хам се е присмял на баща си Ной, тъй като, когато видял голотата му, той не го е покрил, както са направили неговите братя¹⁶, а им съобщил видяното. Ако и двете форми бяха възвратни и бяха представени в съответен контекст, където “смея се” е възможно да се замени с омонимична форма, чието значение е “дръзна се”¹⁷, и да се получи объркване, тогава няма пречки да се приеме, че средновековният книжовник е лингвист, който изследва пагубната роля на омонимията. Очевидно това не е така, тъй като е невъзможно от синтактична гледна точка да съществува конструкцията *смѣкаксѣ оцѣ хам* – дръзна се, смя се на баща си Хам, т.е. по този начин да се изрази някаква дързост спрямо Ной, която да е във връзка с голотата му. От алюзията, която би могла да се определи и като синтезирана екзегеза, се откроява в коя библейска книга е имало или пък е възможна поквара¹⁸.

Интерпретацията на откъса с двете причастия не е самоцелна и едва ли би била представена, ако нямаше непосредствена връзка с “превода” на името Хам. В началото на трийсет и четвърта глава, където се превеждат топоними и антропоними като Енон, Галилея, Ефрем и др., името Хам се обяснява по следния начин: «*хамь*»: *смѣавь*¹⁹. Това ще

рече, като имаме предвид значението на формата от трийсет и шеста глава, че името Хам е “който се е присмял, присмехулник”. Следва да се приеме, че тук формата *смѣавъ* е субстантивизирана. В превода на съвременен български език е отбелязано “Хам – който посмя” (122). В такъв случай *смѣавъ* от трийсет и четвърта глава²⁰ със своето значение влиза според превода в противоречие със значението на същата форма от трийсет и шеста глава. Основание за съответния превод “който посмя” в трийсет и четвърта глава сигурно е дал представеният от В. Ягич с бел. 20 гръцки текст: *Χάμ θέρμῃ η τολμῆρός η προλετής*. Обединяваща за гръцките характеристики на Хам може да се приеме архисемата “дързък”²¹. Вероятно *θέρμῃ* – “топлина, горещина; треска” и “топъл извор”²², е употребена с преносно значение²³ особено като се има предвид действието на термален извор като гейзера. Очевидно обяснението или “преводът” на името Хам в Сказанието не е по гръцкия текст²⁴, а е направено от Костенечки на база тълкуване на библейския. Гръцкият текст, обясняващ името Хам като “дързък”, може би е давал възможност да се спекулира от противниците на божествените писания, които са представяли старозаветната личност като дръзнал срещу баща си. Би могло да се предполага, че Костенечки не само не следва гръцкото тълкуване, а му опонира. За книжовника Хам се е присмял и това се обосновава в трийсет и шеста глава чрез разгледания по-горе израз, като се противопоставя *смѣаксе* на *смѣавъ*. В противен случай ще трябва да се приеме, че в трийсет и четвърта глава семантиката на *смѣавъ* е тъждествена на *смѣавъ*, която Костенечки дава като синонимична на *дръзнуѡвъ* от трийсет и шеста глава, и прокарваната в нея диференциация *смѣавъ-смѣавъ* се обезсмисля. С други думи, в трийсет и четвърта глава се излага тълкуването на името Хам, а чрез очертаване на различията между *смѣавъ-смѣавъ* посредством екзегезата самото тълкуване се мотивира по-късно в трийсет и шеста глава. Етимологията от Сказанието на името Хам не отговаря нито на гръцкото определение “дързък”, нито на еврейското “тъмен, загорял” или “горещ”, а се базира на предложената от Костенечки екзегеза за съответното място от книга Битие.

Тук между другото би следвало да се подчертае една характерна особеност за съдържанието на десета глава, която е твърде пространно изложение за дадени букви. От нея не научаваме толкова за буквите (звуковете), а за Несторианската ерес, за правото учение, за божествените писания, за монотеизма, за буква, която поддържа думи, казани от Моисей и пророците, за “завързването” на езиците при стълпотво-

рението и “развързането” им на Петдесетница, за името на Ева, за необходимостта да се насочва мисълта към тайните на премъдростта, че божественото писание е според духа на благодатта, за Соломоновия храм и храма на Соломон Христос, за необходимостта да се знае еврейски език, какво е казал законът за свещениците, които са станали нови фарисеи и книжници, за ролята на божествените повели, за необходимостта да се запази Божият бисер (който е получен от евреите, пренесен от гръцки кораб), за създаденото от Моисей миро, за младочка от Иесевия корен и цвета от него, който ще почива върху духа на премъдростта, за благодатта и пр.

Далеч по-съмнително е наличието на прокламираната и все още упорито защитавана по не съвсем коректен начин Евтимиева езиково-правописна реформа²⁵, която да е намерила отражение в схващанията на Костенечки, когато той се проявява като етимолог при аргументиране на значението не само на български, но и на гръцки думи. Този епизод е изключително интересно място от трактата и категорично отхвърля възможността да се подхожда към съчинението от съвременни филологически позиции. За какво става въпрос?

В трийсет и първа глава във връзка с молитвата “Отче наш” последователят на Търновската книжовна школа се наема да обоснове чрез етимологията съществуването на две форми за изразяване на “баща” в гръцкия език – патєрь (πατήρ) и петирь. Първата се свързвала с пара ти пара та панда тиринь (παρὰ τὴ; παρὰ τὴ; πατὴρ ἠρῶν). Тя означавала “Отецът, който е пазител, а не по плът. Защото най-изкусните от гърците наричат бащата по плът петирь, за да не се смесват. Ако ли пък някой мустакал нарича бащата патєрь, то не обръщай внимание на това невежество, ами виж кое е правилно според божественото писание... А петирь се казва за бащата на детето пара то пєдїѡнь тиринь, оу̀хи та панда (παρὰ τὸ πατρίδιον ἠρῶν)” (115). Костенечки извлича значението на формата патєрь по следния начин. Първата сричка па означавала панда – “всичко” (πάντα), а пък тєрь, “който пази” и така патєрь придобива необоримо логически и съвсем закономерно значението “който пази всичко”. Следователно според божественото писание, това трябва да се подчертае, патєрь е Отецът пазител на всичко, който наблюдава и пази цялото творение, а не човешки баща, бащата по плът. На представената етимология дори и най-посредственият филолог днес би се усмихнал снизходително. Но това е нищо в сравнение с другия етимологичен етюд, който ни обяснява значението на ѿцьцъ като “отцеди семето при

съвкуплението”. Тази разлика в значенията задължава според Костенечки в недостатъчно ясни текстове за Отец да се използва *патѣрь*, а за бащата на дете, за “бащата според съвокуплението и зачатие” – *ѿць*. Съвсем естествено е В. Ягич да нарича етимологията на Костенечки “дива”. “Так вдаваясь въ этимологическое толкованіе греческаго слова *πατήρ*, онъ не былъ даже доволенъ словомъ “отець”, находя в этомъ словѣ дикую этимологию своего измышленія”²⁶. Х. Голдблат, чието пространно изследване на съчинението е най-задълбочено, ни препраща към оценката на В. Ягич²⁷, т.е. етимологията е една измислица. Ако и Евтимий Търновски е прилагал такава “дива” етимология, то неговата евентуална езиково-правописна реформа трудно би се характеризирала като нещо сериозно и смислено от филологическа гледна точка и едва ли сме в състояние да определим точно параметрите ѝ. Особено внимание заслужават “етимологичните” тълкувания по гръцки език, който уж в Евтимиевата реформа придобивал важно значение и с който било търсено сближаване между него и българския. На тази постановка се настоява дори и в най-новите изследвания в защита на Евтимиевата реформа²⁸. Последното обстоятелство изисква да потърсим някакво задоволително обяснение на предлаганите от Костенечки “етимологии”, тъй като е очевидно, че с тяхното присъствие сближаването с гръцкия език е твърде съмнително, за да не кажем напълно илюзорно. Оказва се всъщност, че за Средновековието подобни етимологии не са рядкост и те са низша степен на екзегеза²⁹. Преди всичко прави впечатление, че книжовникът не е убеден, щото в гръцкия (византийския) език има такава диференциация между *патѣрь* и *петирь*, за да се използват двете думи по предлагания начин. За това говори съобщеното, че е възможно “някой мустака” да назове бащата (на дете) *патѣрь*. За Костенечки такъв човек е невежа и не знае *божественото писание*. Следователно не трябва да се обръща внимание на това каква дума за бащата на дете се е употребявала от гърците, а да се види какво е значението на *патѣрь* в *божественото писание*. И там според Костенечки въпросната дума е за Отеца, който е всепазител, а не за баща по плът. Обстоятелството, че Бог Отец има своя Син, налага изясняване на отношенията между тях според Православието. Очевидно идеята на книжовника е да се изтъкне, че Синът на Бог Отец не е заченат плътски, че Бог Отец не е баща според “съвокуплението и зачатие”, поради което би било добре, за да няма двусмислие, недостатъчно образованите сръбски книжовници за първото лице на Бога да използват думата *патѣрь*, а за човешкия баща,

за бащата по плът ѿць. Странно е, но в трактата никъде не се използва патєрь, както би могло да се очаква. Напротив! На много места за първото лице на Бога фигурира само ѿць. Явно екзегетът е със самочувствието, че при употребата на ѿць той достатъчно добре изяснява, че се има предвид Бог Отец, а не човешки баща и не може да се получи някакво двусмислие. Несъмнено в твърде своеобразна форма Константин Костенечки ни говори за Бог Отец като Творец от божественото писание и за неговия Син, който според Евангелието е заченат безплътно чрез Св. Дух, без да се “отцеди семето при съвокуплението”. Недопустимо е да се смесва Христовото зачатие с човешкото. В противен случай е възможно да се изпадне или в Арианска, или в Несторианска ерес, т.е. или че Христос е сътворен, или че е човек, в който двете природи (божествена и човешка) никога не се сливат напълно. Арианската и Несторианската ерес се изобличават в същата глава. С представената “дива” от съвременна филологическа гледна точка етимологията книжовникът прокарва определена екзегеза, разясняваща отношението между двете лица (Отец и Син) на Бога, единството между тях и че който приема Сина, той трябва да приема и Ощеца. Преди това е отбелязано: “защото показваш, че когато във Витлеем от девица, тогава и от Ощеца е станало Христовото раждане и не подчертаваш думите, че е от Ощеца пред вековете, защото е творец на вековете” (109). Не е случайно изтъкнатото за юдеите като немарливи в божествените писания, че с неприемането на Христос те не са приели самия Творец, на Когото се имат за ревностни последователи. Това е за нас предполагаемото обяснение на странните филологически разсъждения на Константин Костенечки. Без всякакво съмнение те не са въведени случайно и имат определена задача при изобличаване покварата на божествените писания, за да не се нарушава единосьщието между Бог Отец и Бог Син. Задачата на защитника на Православието е да покаже правия път на сръбските книжовници, за да се предприеме изцелението на божествените писания и да се изчистят онези моменти, противоречащи на догмите, да се разясни действителният им смисъл. А това може да се постигне със съответната богословска интерпретация, т.е. с екзегеза на покварените при сръбите библейски текстове, която екзегеза да бъде съобразена с Православието. Търсенето на правописно правило във връзка с ятовата гласна, което да е последователно прокарано, или пък на научно обосновани етимологии за патєрь и отьць е абсолютно безполезно. От чисто научни филологически, лингвистични позиции при изследване на Сказанието

до някакви определени и непротиворечиви изводи едва ли някога ще се достигне. В това ни убеждават множеството противоречия в съчинението, които тук не са в обсега на изследването, но могат да се споменат. От една страна, Константин Костенечки иска да се запази при сръбските езикът на първопревода. От друга страна, очевидна е липсата на достатъчно ясна представа за произхода и същността на самия този език (русоцентричната теория). Не може да се твърди, че му е бил известен в подробности и правописът на старобългарските паметници. Препоръчва на сръбските книжовници при използване на буквите да се следват “великите по разум”, т.е първите преводачи на божествените писания, но в същото време да се изоставят носовките, ꙗ трябва да се пише, но може да не се произнася според славянския език на божествените писания. Неговите граматични съвети за покварените сръбски божествени писания не водят нито до запазване езика на първопревода, нито пък до въвеждане на сръбския език. Призовава да не се преписва механично, да не се държи само на външния вид, на калиграфията, а наред с това, макар и да не се знае дадена форма, тя да се препише така, както си е в подложката, и пр.

Трябва да се подчертае, че разсъжденията за буквите и правописа в съчинението заемат значително място – шеста, седма, десета, единайсета, дванайсета, четиринайсета глава. И недотам запознатият с целия трактат обаче ще види, че предлаганите от Костенечки размисли за буквите се свързват преди всичко с разясняване на основни за християнството постановки от божествените писания, за изтъкване на единството между Стар и Нов завет, а не да отразяват правописни правила, които последователно биха могли да се прилагат.

За да възприемем и разберем лингвистичните схващания на Костенечки не само по отношение на анализирани форми, но и изобщо по поставените граматични и правописни проблеми, трябва да имаме предвид преди всичко задачата, която е стояла пред него. А тя е да бъдат запазени от покварата божествените писания (божественото писание) и съответно да се разобличи тази поквара според съда на учените мъже от търновските краища. Авторът на Сказанието ни разкрива задачата си в обозрението на първите две глави, които гласят: *О събрани ѡбѣтъвѣхъ^х писанїи ѡ растлѣнїа мнѡга, како растлѣнна свѣца ншїи пишѡуще раслабленїемъ, и помловани моего дръзновленїа ѡ обличени, аще ли же ни, то соудѡ^а такѡвѣхъ^х мѡвжїи тръновскѣхъ^х странь; О издани ѡ евреи въ еллинскѣхъ^х ѡзыкъ, при Птоломее Филидѣлфѣ, и прочїи^х изданїи. и како растлѣшѣ^а сїа ншїимъ ѡзыкъ^а,*

нетъчїю зде нь и въ влѣгарѣ^х по си^х же трѣновстїи исцѣлише съвръшенно въ свои^х странѣ^х (96). Преводът на съвременен български език е: “За запазването на божествените писания от големите неточности, защото стават неточни поради нашето невежество, докато ги преписваме, и за благоволение към моята дързост да изоблича това, ако не лично, то според съда на учените мъже от търновските краища”; За превода от еврейски на гръцки език при Птолемей Филадельф и за другите преводи; и как се поквариха те на наш език не само тук, но и у българите. И след това търновци ги поправиха напълно в своята страна” (8). Следователно първата стъпка на медиевистите интерпретатори би трябвало да бъде определянето по тематика и обхват на божествените писания, обозначаващи и като божествено писание, да се уточни в какво се изразява покварата им и да се види кое се разобличава. Така от божествените писания и покварата в тях могат да се определят до какво се отнасят “граматичните” препоръки и “etimологичните” етюди. Независимо че е установено, че трактатът е разобличение, че се разобличава покварата, то доскоро не бе установено кои са покварените книги и не бе обърнато внимание, че в основата си всички разобличения се свързват със съответните книги – Петокнижието³⁰. Във втора глава Константин Костенечки подчертава, че ще се разобличава покварата на **ония книги, които са предадени от Моисей и са били превеждани за пръв път от еврейски на елински език при Птолемей II Филадельф**. А това биха могли да бъдат само първите пет книги на Библията. Освен това се посочват и други техни особености: превеждани са на елински език още няколко пъти след Септуагинта; съдържат елинска, сирийска и еврейска изтънченост; елинският им език е по-добре устроен, но тежък за слушане; в тях е предречено за Божия агнец Христос; съдържат Господните повели и пр.³¹ Несъмнено задачата на книжовника е да бъде представен коренът на християнството, основата на “правото” учение, да се разясни смисълът на въпросните книги, на което се подчиняват всички елементи, включително “правописните” правила и “etimологичните”. Те не са предназначени за книжовния език изобщо, т.е. да отразяват някаква езиково-правописна нормативност, валидна за всякаква книжовна дейност, а за утвърждаване действителния смисъл и роля на законодателните текстове като предпоставка за запазване чистотата на Православието. Костенечки не се притеснява от граматичната си непоследователност, а от това, че сръбските книжовници не насочват мисълта си към изтънчените неща, за да се здобият с тайните

на премъдростта. Божествените писания, съставлящи Тората, са не просто първите библейски книги, а са и основата на християнството. Ето защо е подчертано, че само върху здрава основа може да се надстрои. Моисеевите книги са от изключително значение за християнството, на което са основа. Пренебрегването на техните постановки и най-вече неспазването на закона води до ереси, до разкъсване единството между двата Завета, до компрометиране на сръбските свещеници (за Костенечки те са новите книжници и фарисеи), които са невежи в божествените писания и не спазват Господните повели, до развърщане на пасомите. Изобщо игнорирането на Закона винаги поставя на изпитание Православието. Не е случайно изтъкнато от Костенечки в последната глава, че началото на всяка премъдрост е страх от Бога, който страх се поддържа от закона, а той държи централно място в Петокнижието. Разбира се, че е нужен и дух на благодат, но началото, основата на християнството са Моисеевите книги. Именно в писмената на тези книги Евтимий Търновски е бил вещ, затова е поставил основата на учението с новия си превод и така е изкоренил злобата.

От всичко казано до тук се вижда, че за повдигане булото на езиковедските разсъждения на Костенечки са необходими много внимание и търсене на смисъл в най-невероятните му и, меко казано, странни за нас, съвременните лингвисти, филологически твърдения. Към тях не би следвало да подходим с предварителната теза, че отразяват правилата на Евтимиевата езиково-правописна реформа, които правила всъщност са формулирани твърде противоречиво, а да разкрием смисъла и ролята на правилата в Сказанието. Тяхното присъствие не е плод на невежество или на повърхностни знания, на мъглява и вътрешно противоречива концепция на посредствен филолог за правописа, а е част от добре обмислена структура на средновековно съчинение, издържано в духа на Православието. Костенечки разобличава покварата, варварството и ересите по възприетия начин и наистина го прави искрено и убедително. Той не се смуцава, че в отделни случаи е недостатъчно коректен при излагане на своите виждания, не се замисля, че едно правило не се спазва или влиза в противоречие с друго. Правилото просто е за дадения случай и изпълнява своята функция за постигане на необходимата яснота от богословска гледна точка и за разобличаване на съществуващата или възможна поквара в сръбските библейски текстове и духовен живот. Въвеждането на проблеми, свързани с ортографията, спецификата на езика, лексикалната семантика и пр., не е

изобщо за създаване на езиково-правописни норми, а за вникване в смисъла на божествените писания, за истинско, т.е. правилно възприемане на християнството. На Сказанието би трябвало да гледаме не като на чисто филологическо, а като на богословско енциклопедично произведение, в което са залегнали основните постановки на християнството, като е посочен и коренът им – Петокнижието. В противен случай информацията на единственото по рода си съчинение в нашата литература от Късното средновековие остава недостъпна за съвременния читател, а неговият автор се очертава като непоседователен и некомпетентен граматик, предлагащ “дива” етимология, който се дискредитира в очите ни – така се стига до нашето пренебрежително отношение към трактата като извор за духовния живот от епохата.

БЕЛЕЖКИ

¹ “Но твърдението, че Константин Костенечки дава “свидетелски показания” за правописна и общоезикова реформа на Патриарх Евтимий, се гради не толкова върху самите Константинови писания, колкото на авторитета на великия славист от миналия век В. Ягич... За мене няма съмнение, че Ягич се е увлякъл в интерпретацията си на “показанията” на Константин Костенечки...” – **Талев, И.** Извършвал ли е Патриарх Евтимий правописна реформа. – Български език, 1991, кн. 2, с. 121-122.

² Вж. **Станков, Р.** Исихазмът, стилът “плетение словес” и езиково-правописната реформа на Патриарх Евтимий. С., 1999, с. 39-40.

³ **Тотоманова, А.-М.** Представите за сричката у Константин Костенечки. – Palaeobulgarica/Старобългаристика, 1995, 2, с. 57-62.

⁴ **Станков, Р.** Цит. съч., с. 46.

⁵ **Константин Костенечки.** Съчинения. Изд. е подг. от А.-М. Тотоманова. С., 1993. При позоваване на изданието в скоби се отбелязва страницата.

⁶ **Ягич, И. В.** Рассуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке (Codex slovenicus rerum grammaticarum. Slavische Propyläen. Band 25). München, 1968, S. 193. Вж. и **Кувев, К., Г. Петков.** Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст. С., 1986, с. 217.

⁷ **Ягич, И. В.** Цит. съч., с. 226.

⁸ **Goldblatt, H.** Orthography and Orthodoxy. Firenze, 1987, p. 183.

⁹ **Грамматика** на старобългарския език. Фонетика. Морфология. Синтаксис. С., 1991, с. 209-211.

¹⁰ **Станков, Р.** Цит. съч., с. 44-46.

¹¹ Прототекстът на алюзията не е отбелязан от медиевистите и не е потърсена ролята му в контекста.

¹² В Острожката Библия текстът е: и видѣ хамъ ѿцъ ханаанъ наготѣ ѿца своего, и изиѣ конѣ повѣда обѣма братома своина.

¹³ В Острожката и разликъ елико сътвори ема снѣ его.

¹⁴ Библейският текст поставя една загадка. Става въпрос за това, че Ной прокълнава не Хам, а сина му Ханаан, т.е. внука си. Обясненията за това са различни, но в случая те не са от значение.

¹⁵ Изглеждат пресилени в същата глава и примерите, че името Дина било сбъркано с числителното “една”, а “патриарх” можело да се напише “патриарх”. Ако в действителност е имало подобни случаи, то те говорят наистина за невежество от страна на сръбските книжовници в божествените писания и Костенечки има правото да се възмущава и да апелира неуките да не бъдат допускани до съответните сакрални текстове.

¹⁶ “А Сим и Иафет взеха дреха и, като я метнаха на рамената си, тръгнаха заднишком и покриха голотата на баща си; лицата им бяха обърнати назад, и те не видяха голотата на баща си” – Бит. 9:23.

¹⁷ Любопитно е, че при глагола **смиѣхса** в речника на **Н. Геров** като трето значение е дадено “не искам да зная, не зачитам, не се боя, не ме е грижа”, което донякъде си кореспондира със значението “дръзна”, т.е. би могло да се говори за синонимични отношения между възвратния и невъзвратния глагол. – Речник на българския език. Фототипно издание. Част пета. С., 1978, с. 211.

¹⁸ Трудно е да се приеме, че “не е редно да се търсят конкретни исторически факти там, където се правят библейски алюзии или се цитират стихове от Библията, тъй като те трябва да се тълкуват единствено в системата на християнската екзегеза.” – **Станков, Р.** Исихазмът, стилът “плетение словес”..., с. 34. Авторът е на мнение, че “вероятността Евтимий да е участвал лично в ревизията на богослужебните книги е голяма” – с. 39. Интерпретацията на библейските алюзии от трактата показва недвусмислено, че се има предвид покварата в Моисеевите книги, в Петокнижието, което е превел Патриарх Евтимий. За това вж. **Кабакчиев, К.** Ревизия богослужебных книг Евфимием Тырновским: тезис источников или тезис о источниках. – *Études balkaniques*, 2001, 1, p. 129-133.

¹⁹ Вж: **Ягич, И. В.** Цит. съч., с. 188; **Кувев, К., Г. Петков.** Цит. съч., с. 211 – **хамъ, смеакъ.**

²⁰ И в тази глава при перифразирането изследователят не отделя внимание на името и неговото значение. Посочени са имената Енох, Галилея, Салим, Месия, Адам, Авел, Каин, Авраам, но за Хам не се споменава нищо. Вж. **Goldblatt, H.** *Orthography and...*, p. 179.

²¹ Значенията на **τολμῆρός** са “търпелив, понасящ, издържаш, издържлив; предприемчив, смел; дързък, нахален, безогледен”, а на **προλετής** “падащ

или паднал напред, проснат, потънал в сън; наведен напред; готов, склонен; прибръзан, необмислен, дързък”. Вж. **Войнов, М., Вл. Георгиев** и др. Старо-гръцко-български речник. Четвърто издание. С., 1992, с. 822, 693.

²² Вж. **Войнов, М., Вл. Георгиев** и др. Цит. съч. с. 360.

²³ В съвременния гръцки език θερμη има преносно значение “жар”. Вж. **Филипова-Байрова, М., М. Балджиев, М. Ботон** и др. Гръцко-български речник. С., s. a., с. 243.

²⁴ За гръцкото определяне на името не може със сигурност да се каже дали е свободна интерпретация, базирана на библейския текст, или е превод от еврейски, тъй като на еврейски не е точно определено името Хам. Смята се, че означава “тъмен, загорял” – **Дьяченко, Гр.** Полный церковно-славянский словарь. М., 1899, Reprinted by JУН, с. 781. Има и други тълкувания за името. Според **L. Hicks** то се отъждествява с Египет, а според **Ephraim Isaac** етимологически може да се свърже с “топъл, горещ” или с “черната земя” – едно от имената на древен Египет. Вж.: *Interpreter’s Dictionary of the Bible*. Nashville-New York, 1962, vol. 2, p. 515, col. 2; *The Anchor Bible Dictionary*. Vol. 3, New York, London, Toronto, Sydney, Auckland, 1992, p. 31, col. 1. Като “горещ” името е представено и в Библия... в руском переводе с приложениями. Второе издание. Брюссел, 1983, с. 2470. Ако наистина Хам е означавало “горещ”, то е очевидна връзката с гръцкото θερμη, което дава основание да се говори за превод от еврейски. Едва ли би могло да се даде категорично обяснение за произхода на преносното значение на Хам в съвременния български език “груб, невъзпитан, разпуснат човек” – вж: **Милев, Ал., И. Братков, Б. Николов.** Речник на чуждите думи в българския език. С., 1970, с. 791; **Филипова-Байрова, М., С. Бояджиев, Ел. Машалова, К. Костов.** Речник на чуждите думи в българския език. С., 1982, с. 944. Във връзка със значението “груб, невъзпитан, разпуснат човек” вж. и **Фасмер, М.** Этимологический словарь русского языка. Т. IV. М., 1987, с. 220.

²⁵ Като аргументи за наличието на езиково-правописна реформа се изтъкват, че отрицателите ѝ не разбират понятието “реформа”, не познават книжовния език и духовния живот от епохата, имат слаба филологическа подготовка, подходът им е ненаучен и пр. квалификации. Изследванията на отрицателите се характеризират като “плахи опити” за отричане на реформа, свързана с Търновската книжовна школа. Вж: **Харалампиев, Ив.** Книжовните занимания на Евтимий Търновски според Григорий Цамблак. –В: *Славистични проучвания*. В. Търново, 1998, с. 87-99; Пак той. За Евтимиевата реформа – с хипотези без факти. –*Palaeobulgarica/Старобългаристика*, 1999, 1, с. 108-112; Пак той. *Езиково-правописната реформа и езикът на Патриарх Евтимий Търновски*. –В: *Търновски писмена. Алманах за Търновската книжовна школа*. 1. В. Търново, 2002, с. 52-82; **Давидов, А.** За консервативния характер на Евтимиевата реформа. –В: *Търновска книжовна школа*, Т. 7, В. Търново, 2002,

с. 288. Доколко са научно издържани и съобразени с фактите от изворите тези апологетични по своя характер спрямо реформата съчинения – вж. **Кабакчиев, К.** Медиевистични прения. Евтимиева реформа – pro et contra. В. Търново, 2004, с. 128-183.

²⁶ **Ягич, И. В.** Цит. съч., с. 224.

²⁷ **Goldblatt, H.** Orthography and Orthodoxy. Fireze, 1987, p. 307, n. 40.

²⁸ Вж. **Харалампиев, Ив.** Езиково-правописната реформа и езикът на Патриарх Евтимий ..., с. 58.

²⁹ **Майоров, Г. Г.** Формиране на средновековната философия (латинска патристика). С., 1987, с. 11.

³⁰ Вж.: **Кабакчиев, К.** Евтимиевата реформа (хипотези и факти). Пловдив, 1997, с. 160-165; “Ново” сведение на Константин Костенечки, съобщено и от Григорий Цамблак, за книжовната дейност на Евтимий Търновски. – *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, 1999, 1, с. 80-89; Константин Костенечки за Евтимий Търновски, за Константин-Кирил Философ и за славянския превод на божествените писания. В. Търново, 2001, с. 10-42.

³¹ Вж. **Кабакчиев, К.** Медивистични прения..., с. 99.